

Tracing the Sources of al-Tibyān's Narrations: Comparative Study of Ḥadīth References

A'zam Farjami

Assistant Professor, Department of Theology, Razi University, Kermanshah, Iran
(Corresponding author: a.farjami@razi.ac.ir).

Ronak Emami

Master's degree in Quran and Hadith Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran
(Email: R.114emami@gmail.com).

Zohreh Narimani

Assistant Professor, University of Quranic Sciences and Knowledge,
Faculty of Quranic Sciences, Kermanshah, Iran (Email: Narimani@quran.ac.ir).

Original Research

Received: 9/ 2/ 2025

Revised: 14/ 3/ 2025

Accepted: 14/ 3/ 2025

published: 14/ 3/ 2025

Pages: 215-244.

Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.

© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Khavanin Zadeh, M. A. , and Aghaei, A. "Tracing the Sources of al-Tibyān's Narrations: Comparative Study of Ḥadīth References", *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 5 (10), 2024, p. 215-244.
<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.503330.1267>

Extended Abstract

Comparative exegesis serves as a critical methodological tool for elucidating the meanings of Quranic verses by systematically analyzing the interpretations of both Shi'a and Sunni commentators. Beyond its primary function of clarifying scriptural texts, this approach offers significant ancillary benefits, including the identification of literary sources underpinning major exegetical works. *Al-Tibyān fī Tafṣīr al-Qur'ān* by Sheikh Abū Ja'far al-Ṭūsī (d. 460/1067) represents one such work where source-critical analysis remains underexplored—particularly concerning its narration (riwāya) corpus attributed to the Ahl al-Bayt (a.s.). Recovering these primary sources from *al-Tibyān's* extensive narrative material would not only enhance our understanding of early ḥadīth transmission but also potentially reconstruct lost layers of Shi'a-Sunni theological discourse. The tracing of textual provenance can chronologically anchor interpretive ideas, sometimes advancing their documented history by centuries while simultaneously providing criteria for authenticity assessment.

This study addresses three core questions: (1)

Through a systematic comparison of exegetical and ḥadīth sources predating the 5th/11th century, what are the definitive or probable origins of the Imamic narrations cited in *al-Tibyān*? (2) Which Shi'a and Sunni works exerted the most substantial influence on al-Ṭūsī's transmission of these traditions? (3) What methodological features characterize al-Ṭūsī's approach to handling interpretive narrations?

The research employs a multi-stage comparative analysis: First, all Imamic narrations within *al-Tibyān*'s exegetical sections are extracted and cataloged. These are then cross-referenced against a digitally compiled corpus of pre-5th century Shi'a (e.g., *al-Kāfi*, *Tafsīr al-Qummī*) and Sunni sources (e.g., *Jāmi' al-Bayān* of al-Ṭabarī, *Ma'ānī al-Qur'ān* of al-Farrā') using specialized text-analysis software (Noor Digital Library, Jawāmi' al-Kalim). Given that medieval scholars rarely cited sources explicitly, attribution relies on probabilistic criteria: lexical parallels, unique thematic combinations, and transmission chains (isnāds) where preserved. The study acknowledges the limitations of this approach—shared narrations may derive from unpreserved intermediary texts rather than direct borrowing.

Key findings reveal that al-Ṭūsī's narrative sources are predominantly Sunni exegetical works, with al-Ṭabarī's *Jāmi' al-Bayān* alone accounting for part of identifiable citations. This positions *al-Tibyān* as one of the earliest Shi'a commentaries to systematically integrate Sunni ḥadīth material. Among Shi'a sources, the now-lost *Tafsīr Abī al-Jārūd* and al-Maghribī's *al-Maṣābiḥ* are recurrently referenced, albeit through indirect transmission. Three methodological tendencies emerge: (i) deliberate omission of isnāds (likely to streamline theological arguments), (ii) paraphrasing of original narrations (with occasional doctrinal adjustments), and (iii) textual corruptions—some attributable to scribal errors, others to al-Ṭūsī's reliance on memorized material.

Notably, some of attributions to Sunni authorities (e.g., al-Zajjāj, Abū 'Alī al-Jubbā'ī) contain inaccuracies—either misattributions or conflated citations. For instance, several narrations ascribed to al-Ṭabarī regarding the *Ahl al-Bayt* are absent from extant editions of his *Tafsīr*. While manuscript losses cannot be discounted, internal evidence suggests mnemonic reconstruction by al-Ṭūsī or later redactors. A marginal but significant subset shows clear signs of post-compilation interpolation, possibly by students or scribes seeking to "enhance" the text's doctrinal coherence.

The study's implications extend beyond *al-Tibyān*: (1) It provides a model for reconstructing lost tafsīr works (e.g., Mu'tazilite commentaries known only through refutations); (2) Demonstrates how 5th/11th-century Shi'a scholars engaged with Sunni ḥadīth corpora prior to the canonization of the "Four Books"; (3) Highlights the necessity of software-assisted ḥadīth archaeology to disentangle complex textual genealogies. Future research should expand this methodology to other classical commentaries like *Majma' al-Bayān* to map the evolution of Shi'a exegetical sourcing.

Keywords: Al-Shaykh al-Ṭūsī, *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qurʾān*, Quranic exegesis traditions, Comparative Source Study, Source Reconstruction.

Bibliography

1. The Holy *Qurʾān*, Original Arabic; Also, Persian translation by Muḥammad Mahdī Fulādvand, Tehran, Daftar-e Muṭālīʿāt-e Tārīkh va Maʿārif-e Islāmī, 1376 SH [Persian].
2. Abū Ṭālib al-Hārūnī, Yaḥyā ibn al-Ḥusayn, *Taysīr al-Maṭālib fī Amālī Abī Ṭālib*, Edited by ʿAbd Allāh ibn Ḥammūd al-ʿIzzī, Muʿassasat al-Imām Zayd ibn ʿAlī (ʿa) al-Thaqāfiyah [Arabic].
3. Abū ʿUbayd, al-Qāsim ibn Sallām, *Gharīb al-Ḥadīth*, Edited by Muḥammad ʿAbd al-Muʿīd Khān, Beirut, Dār al-Kitāb al-ʿArabī, 1396 SH [Arabic].
4. Aḥmad ibn Ḥanbal, *Musnad al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal*, Edited by Shuʿayb al-Arnāʿūṭ et al., Beirut, Muʿassasat al-Risālah, 1420 AH [Arabic].
5. al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā, *Ansāb al-Asbrāf*, Edited by Muḥammad Bāqir al-Maḥmūdī, Beirut, Muʿassasat al-Aʿlamī li-l-Maṭbūʿāt, 1974 [Arabic].
6. al-Barqī, Aḥmad ibn Khālid, *al-Rijāl*, Tehran, Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehran, 1383 SH [Persian].
7. al-Farrāʾ, Yaḥyā ibn Ziyād, *Maʿānī al-Qurʾān*, Edited by Muḥammad ʿAlī al-Najjār and Aḥmad Yūsuf al-Najātī, Cairo, al-Hayʾah al-Miṣrīyah al-ʿĀmmah li-l-Kitāb, 1980 [Arabic].
8. al-Jāḥiz, ʿAmr ibn Baḥr, *al-Bayān wa al-Tabyīn*, Beirut, Dār wa Maktabat al-Hilāl, 1423 AH [Arabic].
9. al-Jaṣṣāṣ, Aḥmad ibn ʿAlī, *Aḥkām al-Qurʾān*, Edited by ʿAbd al-Salām Muḥammad ʿAlī Shāhīn, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1415 AH [Arabic].
10. al-Kashshī, Muḥammad ibn ʿUmar, *Maʿrifat al-Rijāl*, Ikhtiyār al-Shaykh al-Ṭūsī, Mashhad, Dānishgāh-i Mashhad, 1348 AH [Arabic].
11. al-Kharāʾitī, Muḥammad ibn Jaʿfar, *Faḍīlat al-Shukr li-Allāh ʿalā Niʿmatih*, Edited by Muḥammad Muṭīʿ al-Ḥāfiẓ and ʿAbd al-Karīm Yāfi, Damascus, Dār al-Fikr, 1402 AH [Arabic].
12. al-Mufid, Muḥammad ibn Nuʿmān, *al-Amālī*, Qom, Intishārāt-i Kungrih-yi Jahānī-yi Shaykh al-Mufid, 1413 AH [Arabic].
13. al-Najāshī, Aḥmad ibn ʿAlī, *al-Rijāl*, Edited by Mūsā al-Shubayrī al-Zanjānī, Qom, 1407 AH [Arabic].

14. al-Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, ‘Abd al-Jabbār ibn Aḥmad, *Thabāt Dalā’il al-Nubuwwah*, Cairo, Dār al-Muṣṭafā [Arabic].
15. al-Qāḍī al-Nu‘mān, Nu‘mān ibn Muḥammad, *Da‘ā’im al-Islām*, Cairo, Dār al-Ma‘ārif, 1385 SH [Arabic].
16. al-Qāḍī al-Quḍā’ī, Muḥammad ibn Salāmah, *Musnad al-Shibāb*, Edited by Hamdī ibn ‘Abd al-Majīd al-Salafī, Beirut, Mu’assasat al-Risālah, 1407 AH [Arabic].
17. al-Qummī, ‘Alī ibn Ibrāhīm, *Tafsīr al-Qummī*, Edited by Ṭayyib Mūsawī Jazā’irī, Qom, Dār al-Kitāb, 1363 SH [Persian].
18. al-Ṣadūq, Muḥammad ibn ‘Alī, *Man lā Yaḥḍurub al-Faqīh*, Qom, Intishārāt-i Jāmi‘ah-yi Mudarrisīn, 1413 AH [Arabic].
19. al-Sam‘ānī, Manṣūr ibn Muḥammad, *Tafsīr al-Qur’ān*, Edited by Yāsir ibn Ibrāhīm and Ghanīm ibn ‘Abbās ibn Ghanīm, Riyadh, Dār al-Waṭan, 1418 AH [Arabic].
20. al-Ṣan‘ānī, ‘Abd al-Razzāq ibn Hammām, *al-Muṣannaf*, Edited by Ḥabīb al-Raḥmān al-A‘zamī, Beirut, al-Majlis al-‘ilmī, 1403 AH [Arabic].
21. al-Sharīf al-Murtaḍā, ‘Alī ibn al-Ḥusayn, *al-Amālī*, Edited by Muḥammad Badr al-Dīn al-Na‘ṣānī al-Ḥalabī, Qom, Maktabat Āyat Allāh al-Mar‘ashī, 1325 AH [Arabic].
22. al-Sharīf al-Murtaḍā, ‘Alī ibn al-Ḥusayn, *al-Shāfi fī al-Imāmah*, Qom, Mu’assasat Ismā‘īliyyān, 1410 AH [Arabic].
23. al-Sharīf al-Murtaḍā, ‘Alī ibn al-Ḥusayn, *Tanzīh al-Anbiyā’*, Qom, al-Sharīf al-Raḍī [Arabic].
24. al-Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad, *al-Muḥjam al-Awsaṭ*, Edited by Ṭāriq ibn ‘Awḍ Allāh ibn Muḥammad and ‘Abd al-Muḥsin ibn Ibrāhīm al-Ḥusaynī, Cairo, Dār al-Ḥaramayn, 1415 AH [Arabic].
25. al-Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad, *al-Muḥjam al-Ṣaghīr*, Edited by Muḥammad Shukūr Amīr, Beirut, al-Maktab al-Islāmī, 1405 AH [Arabic].
26. al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Jāmi‘ al-Bayān*, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1412 AH [Arabic].
27. al-Ṭabarsī, Faḍl ibn al-Ḥasan, *Majma‘ al-Bayān*, Edited by Faḍl Allāh Yazdī Ṭabāṭabā’ī and Hāshim Rasūlī, Tehran, Nāṣir Khusraw, 1372 SH [Persian].
28. al-Ṭa‘labī, Aḥmad ibn Muḥammad, *al-Kashf wa al-Bayān*, Edited by Abū Muḥammad ibn ‘Ashūr, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1422 AH [Arabic].
29. al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *al-Amālī*, Qom, Intishārāt-i Dār al-Thaqāfah, 1414 AH [Arabic].

30. al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *al-Rijāl*, Qom, Jāmi‘ah-yi Mudarrisīn, 1415 AH [Arabic].
31. al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *al-Tibyān*, Edited by Aḥmad Ḥabīb Qaṣīr ‘Āmilī, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī [Arabic].
32. al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *Tabdhīb al-Aḥkām*, Tehran, Islāmīyah, 1365 SH [Persian].
33. al-Zahrānī, ‘Abd al-Karīm ibn Ṣāliḥ, *al-Maṣābiḥ fi Tafṣīr al-Qur’ān al-‘Azīm li-l-Ḥusayn ibn ‘Alī al-Ma‘rūf bi-l-Wazīr al-Maghribī min Awwal Sūrat al-Fātiḥah ilā Ākhir Sūrat al-Isrā’*, PhD Dissertation, Umm al-Qurā University, 1421 AH [Arabic].
34. al-Zajjāj, Ibrāhīm ibn Sarī, *Ma‘ānī al-Qur’ān wa I‘rābub*, Edited by ‘Abd al-Jalīl ‘Abduh Shalbī, Beirut, ‘Ālam al-Kutub, 1408 AH [Arabic].
35. al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar, *al-Kashshāf*, Beirut, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 AH [Arabic].
36. Farjāmī, A‘zam, Emāmī, Rūnāk, and Narīmānī, Zahrah, ”Maṣḍaryābī-yi Taṭbīqī-yi Riwāyāt al-Tibyān Ṭūsī dar Tafāsīr al-Maṣābiḥ Wazīr Maghribī wa Jāmi‘ al-Bayān Ṭabarī,” *Kitāb-i Qayyim*, No. 24, Spring and Summer 1400 SH [Persian].
37. Ibn Abī Shaybah, ‘Abd Allāh, *al-Muṣannaḥ*, Edited by Sa‘īd al-Laḥḥām, Beirut, Dār al-Fīkr li-l-Ṭibā‘ah wa al-Nashr wa al-Tawzī‘, 1409 AH [Arabic].
38. Ibn al-Khalawayh, al-Ḥusayn ibn Aḥmad, *I‘rāb al-Qirā‘āt al-Sab‘ wa I‘lālībā*, Cairo, Maktabat al-Khānjī, 1413 AH [Arabic].
39. Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad ibn ‘Alī, *Tabdhīb al-Tabdhīb*, Beirut, Dār al-Fīkr, 1404 AH [Arabic].
40. Ibn Mājah, Muḥammad ibn Yazīd, *Sunan Ibn Mājah*, Edited by Muḥammad Fu‘ād ‘Abd al-Bāqī, Dār al-Fīkr li-l-Ṭibā‘ah wa al-Nashr wa al-Tawzī‘ [Arabic].
41. Ibn Sa‘d, Muḥammad ibn Sa‘d, *al-Ṭabaqāt*, Edited by Muḥammad ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1410 AH [Arabic].
42. Karīmī Niyā, Murtaḍā, ”Ma’kalah-yi Sālah-yi Yahūd: Barrisī-yi Riwāyatī Tafṣīrī dar Manābī‘-i Qadīm-i Shī‘ah wa Sunnī,” *Pazhūbish-bā-yi Qur’ān wa Ḥadīth*, Year 44, No. 2, Fall and Winter 1390 SH [Persian].
43. Karīmī Niyā, Murtaḍā, ”Shaykh Ṭūsī wa Manābī‘-i Tafṣīrī-yi Ū dar al-Tibyān,” *Muṭālī‘āt-i Islāmī*, No. 74, Winter 1385 SH [Persian].
44. Karīmī Niyā, Murtaḍā, *Wazīr Maghribī wa Ravesh Shināsī-yi al-Maṣābiḥ fi Tafṣīr al-Qur’ān*, PhD Dissertation, University of Tehran, Faculty of Theology and Islamic

Studies, 1394 SH [Persian].

45. Muqātil ibn Sulaymān, *al-Tafsīr*, Edited by ‘Abd Allāh Maḥmūd Shiḥātah, Beirut, Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1423 AH [Arabic].
46. Muslim ibn al-Ḥajjāj, *al-Ṣaḥīḥ*, Beirut, Dār al-Fikr [Arabic].
47. *Nahj al-Balāghah*, Collected by al-Sharīf al-Raḍī, Beirut, 1387 SH [Arabic].
48. Rahbarī, Ḥasan, "Riwāyat dar Tafsīr-i Tibyān," *Pazhūbish-hā-yi Qur’ānī*, Vol. 14, No. 56, March 1387 SH [Persian].
49. Zayd ibn ‘Alī, *al-Musnad*, Beirut, Manshūrāt Dār Maktabat al-Ḥayāh [Arabic].

منبع‌یابی روایات التبیان شیخ طوسی

اعظم فرجامی ^{ID}

استادیار گروه الهیات، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران
(نویسنده مسئول: a.farjami@razi.ac.ir).

روناک امامی ^{ID}

دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران
(ایمیل: R.114emami@gmail.com).

زهره نریمانی ^{ID}

استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران
(ایمیل: Narimani@quran.ac.ir).

چکیده

شیخ طوسی در تفسیر التبیان ۱۰۳۴ روایت از معصومین (ع) نقل کرده است. بررسی تطبیقی این روایات با دیگر منابع شیعه و سنی می‌تواند منابع التبیان را هم مشخص کند؛ زیرا شیخ به ندرت نام منبع روایات خود را ذکر کرده است. در این پژوهش بر اساس سند و الفاظ متن روایات تفسیری در التبیان، و با توجه به قرائن دیگر، احتمال اخذ روایت را از منبع مربوطه مسجل نمودیم. منابع روایات تفسیر التبیان به چند دسته تفاسیر شیعه و سنی، کتب حدیثی شیعه و سنی و روایات مشترک بین منابع (منابع مختلف حاوی روایت مشترک) قابل تقسیم اند. شیخ طوسی نخستین مفسری است که با رویکرد تطبیقی شیعی-سنی در تفسیر، از منابع اهل سنت به خصوص تفاسیر اهل سنت به وفور حدیث اخذ کرده است. یکی از پراستنادترین منابع تفسیری در تفسیر التبیان، جامع البیان طبری است که قریب یک چهارم روایات این تفسیر مطرح شیعی را به خود اختصاص داده است و پس از آن، المصابیح وزیر مغربی، از مهم‌ترین و اصلی‌ترین منابع روایات شیخ طوسی به شمار می‌آید. بازیابی منابع روایات تفسیر التبیان، در کشف و بازسازی بخش‌هایی از تفاسیر مفقود همچون تفسیر ابوالجارود، بخش‌های دیگر تفسیر المصابیح وزیر مغربی و تفاسیر کلامی معتزلی نقش به‌سزایی دارد. از مهم‌ترین عوارض روش شیخ طوسی در گزارش روایات تفسیری می‌توان به حذف سندها، نقل به معنا و تصحیف در متن روایات اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: شیخ طوسی، التبیان، روایات تفسیری، بازیابی منابع، مطالعه مقارن منابع.

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱ ش
بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴ ش
پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴ ش
نشر: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴ ش
صفحه ۲۱۵-۲۴۴.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).
© نویسنده / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳
شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳
دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

فرجامی، اعظم، امامی، روناک و نریمانی، زهره، «منبع‌یابی روایات التبیان شیخ طوسی»، پژوهش نامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)، ۱۴۰۳ ش، ص ۲۱۵-۲۴۴.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.503330.1267>

تفسیر تطبیقی روشی است که به کمک آن می‌توان دلالت آیات را از مقایسه دیدگاه‌های مختلف یا منابع متفاوت شیعه و سنی دریافت. این روش مقایسه گونه می‌تواند پیامدهای نیک دیگری در شناخت تفاسیر به همراه داشته باشد؛ برای نمونه بازیابی منابع یک تفسیر مهم مانند *التبیان* از دیگر اهداف این روش مطالعه تفاسیر قرآن است. یکی از جنبه‌های کمتر توجه شده در مطالعه تفسیر *التبیان*، منبع‌شناسی این تفسیر است که به صورت خاص و جزئی می‌توان به روایات تفسیری ائمه معصومین (ع) آن اشاره کرد. بازیابی این منابع اولیه از بین کتاب‌های سترگی مثل تفسیر *التبیان* در شناخت منابع اولیه حدیث، بسیار اثرگذار خواهد بود. این اثر تألیف ابوجعفر محمد بن حسن طوسی از محدثان، فقیهان و علمای بزرگ شیعی در قرن پنجم هجری است. نجاشی وی را از بزرگان، ثقة و از شاگردان ابوعبدالله (شیخ مفید) دانسته و برای او کتب زیادی از جمله *التبیان* را ذکر کرده است (نجاشی، *الرجال*، ۴۰۳).

طرح مسئله

جستجو در کتابها و نوشته‌های تحقیقاتی و پژوهشی، حاکی از آن است که برخی معاصران ضمن تألیفات خود در فصل‌هایی به منابع شیخ طوسی اشاره کردند؛ برای نمونه مهدی کمپانی زارع در فصل سوم کتاب شیخ طوسی و تفسیر *تبیان* (۱۳۸۹ش)، منابع و مآخذ شیخ طوسی در نگارش تفسیر *التبیان* را ذکر کرده است. مرتضی کریمی‌نیا نیز در مقاله «شیخ طوسی و منابع تفسیری وی در *التبیان*» (۱۳۸۵ش)، به ارزیابی منابع شیخ طوسی در نگارش *التبیان* پرداخته و آن‌ها را به سه دسته تقسیم کرده است: منابع تفسیری متأثر شیعه؛ منابع تفسیری-کلامی شیعه در دوره بغداد آل‌بویه و تفاسیر اهل سنت. فرجامی و دیگران نیز در مقاله‌ای روایات *التبیان* را به صورت خاص با دو تفسیر *المصابیح* وزیر مغربی و *جامع البیان* طبری تطبیق داده‌اند (۱۴۰۰ش).

پژوهش حاضر به صورت کامل‌تر و جامع همه منابع شیعه و سنی را مدنظر دارد و تنها به مقایسه چند منبع محدود برای مصدرشناسی روایات *التبیان* نپرداخته است؛ بنابراین حاوی نتایج و یافته‌های نهایی و اساسی یک تحقیق سترگ است.

ما در این پژوهش با روش مقایسه و مقارنه منابع تفسیری و حدیثی، در پی منبع‌یابی روایات ائمه معصومین

(ع) در تفسیر *التبیان* هستیم و برای بازشناسی منابع، پس از استخراج روایات تفسیری، به کمک جستجو در منابع فریقین از طریق نرم افزارهای تخصصی و پس از تلاش‌های مداوم، آن‌ها را منبع‌یابی می‌نماییم. یافتن منابع مکتوب یک کتاب، می‌تواند تاریخ یک اندیشه را سال‌ها و چه بسا قرن‌ها جلو ببرد و اصالت آن اندیشه را تأیید نماید. بنابراین، پرسش اصلی آن است که پس از تتبع، تطبیق و مقایسه منابع تفسیری و حدیثی قبل از قرن پنجم در یابیم روایات تفسیری *التبیان* شیخ طوسی از چه منابعی اخذ شده‌اند؟ کدام یک از انواع منابع شیعه و سنی بیش از همه بر نقل روایات تفسیری *التبیان* تأثیرگذار بودند؟ همچنین به این پرسش پرداخته می‌شود که مهم‌ترین عوارض روش شیخ طوسی در گزارش روایات تفسیری در *التبیان* چیست؟

۱. تفاسیر شیعه

آثار رجالی و حدیثی شیخ طوسی از شناخت و احاطه وی نسبت به تألیفات تفسیری متقدم و متأخر امامیه حکایت دارد؛ اما نکته قابل تأمل و توجه، بهره بسیار محدود از این آثار تفسیری در تفسیر *التبیان* است. شاید می‌توان گفت چون تفسیر شیخ طوسی در فضای بغداد آن زمان نگارش یافته است، تفسیری کاملاً فرقه‌ای و تک سویه نبوده و به همین جهت نحوه گزینش و نقل روایات شیعه در تفسیر وی کاملاً متفاوت با تفاسیر پیش از وی است (با تلخیص: کریمی نیا، «شیخ طوسی و منابع تفسیری وی در *التبیان*»، ۹۳-۸۹).

شیخ طوسی در نگارش تفسیر *التبیان* از تفاسیر روایی همچون تفسیر جابر بن یزید جعفی (درگذشته ۱۲۸ق)، تفسیر ابوالجارود (درگذشته ۱۵۰ تا ۱۶۰ق)، تفسیر قمی (ز ۳۰۷ق) و تفسیر عیاشی (درگذشته ۳۲۰ق)؛ از تفاسیر جامع همچون تفسیر *المصابیح* وزیر مغربی (درگذشته ۴۱۸ق)؛ از منابع کلامی-تفسیری شیعی همچون کتب شریف مرتضی (درگذشته ۴۳۶ق) بهره گرفته است. نمونه‌هایی از روایات در ادامه بیان می‌شود.

۱-۱) مأكلة یهود

روایت اول: شیخ طوسی روایتی در توضیح «ثَمَنًا قَلِيلًا» ذیل آیه «... وَ لَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا...» (بقره/ ۲/ ۴۱) به این صورت نقل می‌کند: «روی عن أبي جعفر (عليه السلام) في قوله: «وَ لَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا» قال عليه السلام: كان ليحيى بن أخطب و كعب بن اشرف، و آخرین منهم مأكلة على يهود في كل سنة و كرها بطلانها بأمر النبي «ص» فحرفوا

لذلك آيات من التوراة فيها صفته و ذكره، فذلك الثمن القليل الذي أريد به في الآية» (طوسی، التبیان، ۱/ ۱۸۸).

ترجمه: از امام باقر (ع) در مورد «و لا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا» روایت شده که فرمودند: «[جمعی از یهود نظیر] حی بن اخطب، کعب بن اشرف و دیگران از آن‌ها، در هر سال طعامی [جیره‌ای] از یهود داشتند و [با آمدن اسلام] از بطلان آن به دستور پیامبر (ص) ترس داشتند، پس به خاطر آن آياتی از تورات را که در آن صفات و یادی از پیامبر (ص) بود را تحریف کردند، پس آن، [همان] بهای اندکی (ثمن قلیل) است که در آیه به آن اشاره شده است.

با جستجوی روایت مذکور در منابع تفسیری و حدیثی فریقین، روایت در تفسیر وزیر مغربی یافت شد که تنها منبع مقدم بر شیخ طوسی است که روایت فوق را گزارش کرده است: «قال ابو جعفر کان لحيبي بن اخطب و كعب بن الاشرف و آخرين منهم ماكلة على يهود في كل سنة، فكروها ابطالها بامر النبي (ص)، فحرفوا لذلك آيات من التوراة، منها: صفته و ذكره، فذلك الثمن القليل الذي أريد في الآية» (زهرانی، المصابيح، ۱۲۵).

از تفسیر وزیر مغربی تاکنون متن تصحیح شده‌ای منتشر نشده است؛ اما رساله دکتری در سال ۲۰۰۰ میلادی در دانشگاه ام‌القری (مکه مکرمه) تحت عنوان **المصابيح في تفسير القرآن العظيم للحسين بن علي المعروف بالوزير المغربي (۴۱۸ ق) من اول سورة الفاتحة الى آخر سورة الإسراء** توسط عبدالکریم بن صالح بن عبدالله زهرانی انجام گرفته است که بخشی از تفسیر وزیر مغربی را تا آخر سوره اسراء پوشش داده است و منبع ما برای تفسیر وزیر مغربی این رساله بوده است.

با مقایسه متن دو روایت، در می‌یابیم در متن شیخ طوسی، تصحیف رخ داده است؛ زیرا «حی بن اخطب» به «یحیی بن اخطب» تحریف شده و «فکروها ابطالها» به «کروها بطلانها» تصحیف گشته است.

۲-۱) اموال باطل

روایت دوم: شیخ طوسی در تفسیر آیه «و لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَ تَذَلُّوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ...» (بقره/ ۱۸۸)، روایاتی از امام باقر و صادق (ع) نقل می‌کند: «قال أبو جعفر (ع) «لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ» یعنی باليمين الكاذبة يقتطعون بها الأموال» و «قال أبو عبد الله (ع): علم الله أنه سيكون في هذه الأمة حكام يحكمون بخلاف الحق، فنهى الله

المؤمنين أن يتحاكموا إليهم، و هم يعلمون أنهم لا يحكمون بالحق» (طوسی، التبیان، ۲/ ۱۳۸).

ترجمه: امام باقر(ع) فرمودند: «لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل» یعنی قسم دروغ که به واسطه آن، اموال [مردم] را می‌برند». امام صادق(ع) فرمودند: «خداوند می‌داند که همانا به زودی در این امت، قاضیانی می‌آیند که بر خلاف حق حکم می‌کنند؛ پس خداوند مومنان را از اینکه نزد آن‌ها محاکمه نمایند، نهی می‌کند در حالی که می‌دانند آنها به حق حکم نمی‌دهند.

وزیر مغربی در تفسیر آیه مذکور از امام باقر و امام صادق (ع) به ترتیب چنین گزارش می‌کند: «قال أبو جعفر: «و لا تأكلوا أموالكم بينكم بالباطل» قال: هي اليمين الكاذبة و يقطع بها المال» و «قال أبو عبد الله: علم الله تعالى أنه سيكون في هذه الأمة حكام يحكمون بخلاف الحق، فنهى الله المؤمنين أن يتحاكموا إليهم و هم يعلمون أنهم لا يحكمون بالحق» (زهرانی، المصباح، ۲۱۳).

مقایسه روایات به خوبی نشان می‌دهد که شیخ طوسی روایات را از تفسیر وزیر مغربی گرفته و بعضی از الفاظ روایت امام باقر (ع) را نقل به معنا کرده است.

۳-۱) تفسیر نفس

روایت سوم: شیخ طوسی ذیل آیه «... تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَ لَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ...» (مانده/ ۱۱۶) آورده است: «النفس أيضاً العين التي تصيب الإنسان يقال أصابت فلانا نفس أي عين و منه قوله (ص) في رقية بسم الله أرقيك و الله يشفيك من كل عاهة فيك من كل عين عاين و نفس نafs و حسد حاسد» (طوسی، التبیان، ۶۸/۴).

روایت مذکور در کتابهای الامالی و تنزیه الانبیاء شریف مرتضی به ترتیب چنین نقل شده است: «والنفس العين التي تصيب الانسان يقال أصابت فلانا نفس أي عين و روی ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يرقى فيقول بسم الله أرقيك والله يشفيك من كل داء يؤذيك و داء هو فيك من عين عائن و نفس نafs و حسد حاسد» (شریف مرتضی، الامالی، ۷/۲) و «و النفس أيضا العين التي تصيب الإنسان يقال أصابت فلانا نفس أي عين و روی أن رسول الله ص كان يرقى فيقول بسم الله أرقيك و الله يشفيك من كل داء هو فيك من عين عائن و نفس نafs و حسد حاسد» (شریف مرتضی، تنزیه الانبیاء عليهم السلام، ۱۰۳).

با توجه به متون روایات و همچنین عبارات قبل از آن، به احتمال زیاد کتب شریف مرتضی منبع شیخ طوسی بوده است، با این تفاوت که شیخ طوسی الفاظی را نقل به معنا کرده است.

۴-۱) صالح المؤمنین

روایت چهارم: شیخ طوسی در بیان منظور و مراد از «صالح المؤمنین» ذیل آیه «إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَ جِبْرِيلُ وَ صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ» (تحریم/ ۴) چنین نگاشته است: «روت الخاصة و العامة أن المراد بصالح المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام» (طوسی، التبیان، ۴۸/۱۰).

بسیاری از تفاسیر شیعی و سنی، منظور از این تعبیر را امام علی (ع) دانسته‌اند (بنگرید به: قمی، تفسیر القمی، ۳۷۷/۲؛ ثعلبی، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، ۳۴۸/۹). در کتاب الشافی فی الامامة چنین ذکر شده است: «رواة الخاصة و العامة أن صالح المؤمنین المذكور فی الآیة هو أمير المؤمنین علیه السلام» (شریف مرتضی، الشافی فی الامامة، ۲۵۰/۲).

با توجه به مشابهت متون شریف مرتضی و شیخ طوسی، احتمالاً منبع شیخ طوسی، کتاب شریف مرتضی است یا احتمال دارد هر دو، از منابع پیشین مشترکی استفاده کردند که اکنون به ما نرسیده است.

۲. تفاسیر اهل سنت

منبع‌یابی روایات حاکی از آن است که منبع بخش عظیمی از روایات ائمه معصومین (ع) در تفسیر التبیان، تفاسیر اهل سنت است. شیخ طوسی از تفاسیر ادبی همچون معانی القرآن فراء (درگذشته ۲۰۷ق)، زجاج (درگذشته ۳۱۱ق)، نحاس (درگذشته ۳۳۸ق)، اعراب القراءات السبع و عللها ابن خالویه (درگذشته ۳۷۰ق)، الحجة للقراء السبعة ابوعلی فارسی (درگذشته ۳۷۷ق) و الغریبین ابو عبید احمد بن محمد هروی (درگذشته ۴۰۱ق)؛ از تفاسیر روایی نظیر تفسیر القرآن العزیز صنعانی (درگذشته ۲۱۱ق)، جامع البیان طبری (درگذشته ۳۱۰ق)، التفسیر الکبیر طبرانی (درگذشته ۳۶۰ق)، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن ثعلبی (تفسیر ثعلبی) (درگذشته ۴۲۷ق) و النکت و العیون ماوردی (درگذشته ۴۵۰ق)؛ از تفاسیر فقهی مثل احکام القرآن جصاص و از منابع کلامی همچون تفسیر ابوعلی جبایی (درگذشته ۳۰۳ق)، ابوالقاسم بلخی (درگذشته ۳۱۹ق)، محمد بن بحر اصفهانی (درگذشته ۳۲۲ق) و علی بن عیسی رمانی (درگذشته ۳۸۲ یا ۳۸۴ق) در اخذ روایات تفسیر التبیان بهره گرفته است. نمونه‌هایی از روایات در ادامه بیان می‌شود.

۱-۲) اختلاف قرائت مؤلیها

روایت پنجم: شیخ طوسی درباره قرائت «مؤلیها» در آیه «وَلِكُلِّ وَجْهَةٌ مَوْلِيهَا...» (بقره/ ۱۴۸) می نویسد: «قرأ ابن عامر و ابوبکر عن عاصم (مولاها) و روی ذلك عن ابن عباس و محمد بن علی، فجعلوا الفعل واقعاً عليه و المعنى واحد، كذا قال الفراء» (طوسی، التبیان، ۲/ ۲۳).

ترجمه: ابن عامر و ابوبکر به روایت از عاصم، «مولاها» خواندند، و آن از ابن عباس و امام باقر (ع) نیز روایت شده است، پس فعل واقع بر آن قرار گرفت، و معنا یکی است، همچنین آن را فراء نیز گفته است.

در معانی القرآن چنین آمده است: «قد قرأ ابن عباس و غیره «هو مولاها»، و كذلك قرأ أبو جعفر محمد بن علی، فجعل الفعل واقعاً عليه و المعنى واحد» (فراء، معانی القرآن، ۱/ ۸۵).
مقایسه متون و عبارت «كذا قال الفراء» در متن تفسیر التبیان، ما را به قطعیت می رساند که منبع شیخ طوسی برای اختلاف قرائت روایت شده از امام باقر (ع)، معانی القرآن فراء بوده است.

۲-۲) تفسیر سرف

روایت ششم: شیخ طوسی ذیل آیه «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا...» (فرقان/ ۶۷)، قول گروهی را ذکر می کند که معتقدند هر آن چه در غیر طاعت خداوند اتفاق شود، اسراف است به دلیل آیه «إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ» (اسراء/ ۲۷) «اختلفوا فی (السرف) فی النفقة، فقال قوم: كلما أنفق فی غیر طاعة الله، فهو سرف، لقوله تعالى «إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ»، سپس روایتی از امام علی (ع) به این صورت نقل می کند: «قال علی (ع): ليس فی المأكول و المشروب سرف و إن كثر» (طوسی، التبیان، ۷/ ۵۰۶).
ترجمه: امام علی (ع) فرمودند: صرف کردن مال در راه خوردنی ها و آشامیدنی ها اسراف نیست، هر چند زیاد باشد.

در اعراب القراءات السبع و عللها نوشته ابن خالویه آمده است:

«اختلف الناس في السرف في التفقة، فقال قوم: الإسراف: كل ما أنفق في غير طاعة الله كقوله: إِنَّ الْمُبَدِّرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيَاطِينِ و قال عليّ رضی الله عنه: ليس في المأكول و المشروب سرف و إن كان كثيراً» (ابن خالويه، *اعراب القراءات السبع*، ۲ / ۱۲۵).

از مقایسه متون و حتی مقایسه متن تفسیری قبل از روایت، برمی آید منبع شیخ طوسی برای اخذ روایت مورد بحث، *اعراب القراءات السبع* ابن خالویه بوده، با این تفاوت که در متن شیخ طوسی نقل به معنا رخ داده است.

۲-۳) تراحم بین مؤمنان

روایت هفتم: شیخ طوسی درباره دستور به قتل نرساندن یکدیگر و اینکه اهل یک دین به منزله یک انسان اند، روایتی به این صورت نقل کرده است: «قال النبی (ص): انما المؤمنون فی تعاطفهم و تراحمهم بینهم بمنزلة الجسد الواحد، إذا اشتكى منه عضو تداعى سائر الجسد بالحمى و السهر» (طوسی، *التبيان*، ۱ / ۳۳۲).

ترجمه: «پیامبر (ص) فرمودند: مؤمنان در تراحم و تعاطف، به منزله یک جسد هستند که هر گاه عضوی به درد آید، سایر اعضا برای آن بیدار و در مقام علاج هستند».

این روایت در تفسیر طبری چنین نقل شده است:

«كما قال عليه الصلاة و السلام: إنما المؤمنون فی تراحمهم و تعاطفهم بینهم بمنزلة الجسد الواحد إذا اشتكى بعضه تداعى له سائر الجسد بالحمى و السهر» (طبری، *جامع البيان*، ۱ / ۳۱۲).

مقایسه متون نشان از نقل به معنا و قلب در متن روایت تفسیر *التبيان* دارد.

۲-۴) قوم سلمان فارسی

روایت هشتم: شیخ طوسی در تفسیر آیه «إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخِرِينَ وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى ذَلِكَ قَدِيرًا» (نساء / ۱۳۳) می نویسد: «روى عن النبی (ص) انه لما نزلت هذه الآية ضرب بيده على ظهر سلمان، فقال: هم قوم هذا رواه ابوهريرة عن النبی (ص)، ثم أخبر (تعالی) من كان ممن أظهر الايمان بمحمد (ص) من أهل النفاق الذين يبطنون الكفر، و

يظهرون الايمان. يريد ثواب الدنيا يعنى عرض الدنيا باظهاره بلسانه فى الايمان» (طوسى، **التبيان**، ۳/ ۳۵۲).

ترجمه: از پیامبر (ص) روایت شده: وقتی این آیه نازل گشت، با دستش بر پشت سلمان زد، پس فرمودند: آنان چنین قوم و مردمی هستند. ابوهریره این حدیث را از پیامبر (ص) نقل کرده است سپس خداوند متعال خبر داد کسی که از جمله افرادی باشد که تظاهر به ایمان نسبت به محمد (ص) کند، از منافقانی باشد که در باطن کافر هستند و در ظاهر خود را با ایمان نشان می دهند، دنبال ثواب دنیا [مادیات دنیوی] هستند یعنی اینان با تظاهر زبانی به ایمان دار بودن و ایمان داشتن، دنیا بر آنان عرضه می شود [اینان با تظاهر زبانی به ایمان دار بودن و ایمان داشتن، دنبال ثواب دنیا و مادیات دنیوی هستند].

روایت در تفسیر طبری چنین آمده است:

«قد روى عن النبى صلى الله عليه و سلم أنها لما نزلت، ضرب بيده على ظهر سلمان، فقال: هم قوم هذا يعنى عجم الفرس؛ كذلك: حدثنا عن عبد العزيز بن محمد، عن سهيل بن أبى صالح، عن أبيه، عن أبى هريرة، عن النبى صلى الله عليه و سلم. القول فى تأويل قوله تعالى مَنْ كَانَ يَرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ كَانَ اللَّهُ سَمِيعاً بَصِيراً يعنى بذلك جل ثناؤه: مَنْ كَانَ يَرِيدُ مِمَّنْ أَظْهَرَ الْإِيمَانَ لِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ مِنْ أَهْلِ النِّفَاقِ الَّذِينَ يَسْتَبْطِنُونَ الْكُفْرَ وَ هُمْ مَعَ ذَلِكَ يَظْهَرُونَ الْإِيمَانَ. ثَوَابُ الدُّنْيَا يعنى: عرض الدنيا، باظهار ما أظهر من الإيمان بلسانه» (طبرى، **جامع البيان**، ۵/ ۲۰۵).

برای بررسی روایت مورد بحث، روایات را به قسمت اول و دوم تقسیم می کنیم:

قسمت اول: «روى عن النبى (ص) انه لما نزلت هذه الآية ضرب بيده على ظهر سلمان، فقال: هم قوم هذا رواه ابوهريرة عن النبى (ص)».

قسمت دوم: «ثم أخبر (تعالى) من كان ممن أظهر الإيمان بمحمد (ص) من أهل النفاق الذين يبطنون الكفر، و يظهرون الايمان. يريد ثواب الدنيا يعنى عرض الدنيا باظهاره بلسانه فى الايمان».

قسمت اول روایت طبری: «قد روى عن النبي صلى الله عليه و سلم أنها لما نزلت، ضرب بيده على ظهر سلمان، فقال: هم قوم هذا يعنى عجم الفرس؛ كذلك: حدثنا عن عبد العزيز بن محمد، عن سهيل بن أبي صالح، عن أبيه، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه و سلم».

قسمت دوم روایت طبری: القول فى تأويل قوله تعالى مَنْ كَانَ يَرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ كَانَ اللَّهُ سَمِيعاً بَصِيراً يعنى بذلك جل ثناؤه: مَنْ كَانَ يَرِيدُ مِمَّنْ أَظْهَرَ الْإِيمَانَ لِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ مِنْ أَهْلِ النِّفَاقِ الَّذِينَ يَسْتَبْطِنُونَ الْكُفْرَ وَ هُمْ مَعَ ذَلِكَ يَظْهَرُونَ الْإِيمَانَ. ثَوَابَ الدُّنْيَا يعنى: عرض الدنيا، بإظهار ما أظهر من الإيمان بلسانه».

در مورد قسمت اول، باید گفت شیخ طوسی مطابق طبری عمل کرده و سند را آخر روایت گزارش کرده است (انتقال سند به آخر روایت به جای ابتدای روایت) که نشان می‌دهد شیخ طوسی تا حد زیادی از متن تفسیر طبری، رونویسی کرده و فقط گاهی سند یا برخی الفاظ را خلاصه یا نقل به معنا نموده است. همچنین وی، بخش اعظم سند را انداخته است و عبارت «هذه الآية» مزید بر متن طبری است. عبارت «يعنى عجم الفرس» در متن طبری نیز مزید بر متن شیخ طوسی است که احتمال دارد توضیح طبری در انتهای روایت بوده باشد.

در مورد قسمت دوم، متن طبری الفاظ «یرید، هم مع ذلك، ما اظهر» را مزید بر متن شیخ طوسی دارد و «لمحمد» به «بمحمد»، «يستبطنون» به «يبطنون» و «من الإيمان بلسانه» به «بلسانه فى الايمان» در متن شیخ طوسی تبدیل شده است که نشان از نقل به معنا و قلب دارد. افزون بر آن، قسمت دوم روایت در تفسیر التبیان مبهم است و احتمال دارد که ادامه روایت ابوهریره از پیامبر (ص) باشد؛ چون شیخ طوسی مرز روایت و سخن مفسر را معلوم نکرده است، در حالی که مقایسه و مراجعه به قسمت دوم متن تفسیر طبری، کاملاً روشن می‌کند از «ثم أخبر (تعالى)» به بعد در حقیقت سخن طبری است.

۲-۵) فرصت توبه

روایت نهم: شیخ طوسی در انتهای تفسیر آیه «إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ كَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا» (نساء/ ۱۷)، روایتی را از پیامبر (ص) به این صورت نقل کرده است: «روى عن النبي (ص) انه قال: لما

هبط إبليس قال: و عزتك و عظمتك، لا أفارق ابن آدم حتى تفارق روحه جسده، فقال الله: و عزتي و عظمتي لا أحجب التوبة عن عبدی حتى یغرغر» (طوسی، *التبیان*، ۳/ ۱۴۷).
ترجمه: از پیامبر (ص) روایت شده که فرمودند: هنگامی که شیطان [از آسمان] هبوط کرد، [به خدا] گفت: به عزت و جلالت سوگند که از فرزند آدم جدا نمی شوم تا وقتی که روحش از کالبدش جدا شود، خدا فرمود: به عزت و جلالم سوگند، توبه را تا جان او به غراغر برسد (یعنی تا آخرین نفس او فرارسد) از بندگانم جدا (دور) نمی کنم.

روایت مورد بحث در تفسیر ثعلبی عیناً و با سلسله سند کامل تری ذکر شده، با این تفاوت که لفظ «یفارق» در متن روایت آمده است:

المسیب بن شریک عن عمرو بن عبید عن الحسن قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لما هبط إبليس قال و عزتك و عظمتك لا أفارق ابن آدم حتى يفارق روحه جسده فقال الله عزَّ و جلَّ: و عزتي و عظمتي لا أحجب التوبة عن عبدی حتى یغرغر (ثعلبی، *الكشف و البیان عن تفسیر القرآن*، ۳/ ۲۷۴).

به نظر می رسد منبع شیخ طوسی، تفسیر ثعلبی بوده و در متنش تصحیف به نقطه رخ داده است. گفتنی است طبرسی نیز این روایت را با تصریح نقل از ثعلبی گزارش کرده، اما مانند شیخ طوسی ضبط تفارق را انتخاب کرده است (طبرسی، *مجمع البیان*، ۳/ ۳۷).

۳. منابع حدیثی

شیخ طوسی در نگارش تفسیر *التبیان* از کتب حدیثی شیعه و سنی در اخذ روایت بهره گرفته است.

۳-۱) کتب حدیثی شیعه

الكافی کلینی (درگذشته ۳۲۹ق)، *الغیبة* نعمانی (درگذشته ۳۶۱ق)، کتب قاضی نعمان (درگذشته ۳۶۳ق)، ابن بابویه (درگذشته ۳۸۱ق)، شریف رضی (درگذشته ۴۰۶ق)، شیخ مفید (درگذشته ۴۱۳ق) و شریف مرتضی (درگذشته ۴۳۶ق) از جمله کتبی هستند که بخشی از منابع روایات شیخ طوسی در تفسیر *التبیان* را به خود اختصاص دادند.

روایت شیخ طوسی درباره التباس حق و باطل از این حیث شایان توجه است:

روایت دهم: شیخ طوسی ذیل آیه «و لا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَ تَكْتُمُوا الْحَقَّ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (بقره/ ۴۲) آورده است: «قول النبی (ص) للحارث بن حوط: یا حار، إنه ملبوس علیک. إن الحق لا يعرف بالرجال. اعرف الحق تعرف أهله» (طوسی، *التبیین*، ۱/ ۱۹۰).

ترجمه: سخن پیامبر (ص) به حارث بن حوط را ذکر می‌کند که فرمودند: «ای حار! همانا [حق] بر تو مشتبه شده است، به درستی که حق با افراد شناخته نمی‌شود، حق را بشناس، اهلش را می‌شناسی.

روایتی که شیخ طوسی در تفسیر خود از گفتگوی پیامبر (ص) و حارث بن حوط گزارش کرده، تغییر و تحریف یافته یک ماجرای تاریخی مشهور از گفتگوی حارث بن حوط با امام علی (ع) است که منابع امامی، سنی و زیدی با نقل‌های نسبتاً متفاوت به آن اشاره کردند. مضمون مشترک این گفتگو آن است که حارث بن حوط درباره حق و باطل و کسب تکلیف درباره چند صحابی مشهور و مخالف، از امام علی (ع)، سوال می‌کند و امام توصیه می‌کند حق و باطل را از طریق مردم نباید شناخت.

کهن‌ترین منبعی که این گفتگو را ثبت کرده، از آن جاحظ (درگذشته ۲۵۵ق) است که بسیار مختصر و کوتاه می‌آورد: امام علی (ع) بر منبر خطبه می‌خواند که «حارث بن حوط لیشی» به پاخواست و درباره گمراهی طلحه و زبیر پرسید، امام پاسخ داد:

«یا حار، انه ملبوس علیک، إن الحق لا يعرف بالرجال فاعرف الحق تعرف أهله» (جاحظ،

البیان و التبیین، ۳/ ۱۴۴).

پس از آن، منابع تاریخی از جمله بلاذری (درگذشته ۲۷۹ق) نقل مشابه جاحظ را گزارش می‌کنند؛ اما نام عائشه را که در نقل جاحظ نیست، می‌افزایند:

«قام الحرث بن حوط اللیشی إلى علی فقال له: أترانی أظنّ طلحة و الزبیر و عائشة اجتمعوا علی باطل؟ فقال له علی (ع): یا حار إنک ملبوس علیک، إن الحق و الباطل لا يعرفان بأقدار الرجال، أعرّف الحق تعرف أهله، و اعرف الباطل تعرف من أتاه» (بلاذری، *أنساب الأشراف*، ۲/ ۲۷۴).

ابوطالب هارونی (درگذشته ۴۲۴ق) از علمای زیدیه نیز ماجرا را به شکل مشابهی نقل کرده است که «حارث بن حوط» هنگام ورود امام به بصره، از کناره‌گیری سعد بن مالک و عبدالله بن عمر می‌پرسد:

«فقلت: إنني أعتزلک كما اعتزل سعد بن مالک و عبدالله بن عمر. فقال: إن سعدا و عبدالله لم ينصرا الحق و لم یخذلا الباطل» (ابوطالب هارونی، تیسیر المطالب، ۱۲۹).

نقل منبع زیدی در **نهج البلاغه**، به صورت کامل تر موجود است:

و قيل إن الحارث بن حوط أتاہ [ع] فقال [له] أترانی أظن [أن] أصحاب الجمل كانوا علی ضلالة فقال ع یا حارث [حار] إنک نظرت تحتک و لم تنظر فوقک فحرت إنک لم تعرف الحق فتعرف من أتاہ و لم تعرف الباطل فتعرف من أتاہ فقال الحارث فإني أعتزل مع [سعد] سعید بن مالک و عبدالله بن عمر فقال ع إن [سعدا] سعیدا و عبدالله بن عمر لم ينصرا الحق و لم یخذلا الباطل (شريف رضی، نهج البلاغه، ۱۳۸۷ق: ۵۲۱).

پس از ورود این روایت به دیگر منابع امامی، تغییرات جانبدارانه فرقه‌ای در آن‌ها دیده می‌شود. از جمله آن که معمولاً نام «حارث بن حوط» به «حارث همدانی» تبدیل می‌شود و دوم، لحن حارث است که از حالت اعتراضی به حالت پرسش صحابی از مولایش با افزوده شدن عباراتی مانند «فداک اُبی و اُمی»، تغییر می‌کند. سومین تفاوت در طولانی و مفصل شدن گفتگوست که از سخن درباره حالات جسمی و روحی حارث آغاز و به بحث در امان ماندن شیعیان علی (ع) در قیامت، خاتمه می‌یابد و چندین صفحه ادامه دارد (بنگرید به: مفید، **الأمالی**، ۳-۵؛ طوسی، **الأمالی**، ۶۲۶-۶۲۵)؛ گرچه شیخ طوسی در جای دیگر **الامالی** روایت را با سند «حارث بن حوط» می‌آورد (طوسی، **الأمالی**، ۱۳۵).

جستجو در منابع رجالی نشان داد حارث بن حوط همان حارث همدانی است. حارث بن عبدالله بن کعب بن اسد بن خالد بن حوط همدانی (درگذشته ۶۵ق) مشهور به حارث اعور، در منابع رجالی امامیه، معمولاً تنها در زمره اصحاب امام علی (ع) نام برده می‌شود (برقی، **الرجال**، ۴؛ کشی، **معرفة الرجال**، ۸۸-۸۹؛ طوسی، **الرجال**، ۶۰، ۹۴)؛ اما منابع رجالی به تفصیل او را معرفی می‌کنند. علم زیادی از امام علی (ع) فرا گرفت تا حدی که حسن و حسین (ع) از وی درباره احادیث پدرشان می‌پرسیدند و بزرگ قوم خود شد و بر مردگان آن‌ها نماز می‌گزارد (بنگرید به: ابن سعد، **الطبقات**، ۶/ ۲۰۹). درباره وثاقت یا کذاب بودن حارث، بین رجالیان اهل سنت، اختلاف بسیار است و افزون بر آن، وی را به سبب تشیع و برتری علی (ع) بر خلفا سرزنش کردند و رافضی و غالی دانستند (بنگرید به: ابن حجر عسقلانی، **تهذیب التهذیب**، ۲/ ۱۲۶).

به هر روی آنچه از مطالعه منابع رجالی روشن می‌شود، همسانی حارث همدانی و حارث بن حوط است.

از این رو راوی سند روایت تفسیر **التبیان** هم درست است، به رغم آن که برخی از معاصران (رهبری، «روایت در تفسیر تبیان»، ۲۱۵) به خطا رفته و بر شیخ طوسی خرده گرفتند و اصل روایت را خطاب به حارث همدانی و نه حارث بن حوط می‌دانند.

به نظر می‌رسد خطای شیخ طوسی در نسبت روایت حارث بن حوط به پیامبر (ص) قطعی است و هیچ نقل و منبعی این انتساب را تأیید نمی‌کند. طبرسی نیز که همیشه مطابق اقوال و روش **التبیان** شیخ طوسی، تفسیر خود را پیش برده است، سه بار این روایت حارث را در تفسیرش نقل می‌کند و هر بار بر خلاف خطای شیخ طوسی، روایت را به امام علی (ع) و نه پیامبر (ص)، نسبت می‌دهد (طبرسی، **مجمع البیان**، ۱/ ۲۱۱؛ ۴/ ۵۵۰؛ ۶/ ۴۱۱).

از سوی دیگر مطالعه منابع پیش از شیخ طوسی نشان داد این روایت که نقل مفصل‌تر آن در کتاب‌های حدیثی موجود بوده، به صورت جمله‌ای مختصر و کوتاه شده، یعنی «اعرف الحق تعرف اهله» (حق را بشناس تا اهل حق را بشناسی)، در کتاب‌های تاریخی و لغوی به شهرت رسیده است و پس از قرن پنجم به کتب تفسیری نیز راه یافته است (بنگرید به: قاضی عبدالجبار، **دلائل النبوه**، ۱/ ۲۱۱؛ سمعانی، **تفسیر**، ۱/ ۷۲؛ زمخشری، **الکشاف**، ۴/ ۳۸۲).

احتمالاً شیخ طوسی بنا بر این روایت مشهور که متن مفصل آن در **نهج البلاغه** و کتب حدیثی آمده و متن خلاصه شده آن در کتب ادبی مشهور بوده، بر اساس حافظه خود و نه منبع کتبی مشخص، روایت را در تفسیر **التبیان** نقل کرده و دچار خطای انتساب روایت به پیامبر (ص) شده است. احتمال دیگر آن است که بر اساس نقل شیخ طوسی در کتاب **الامالی** که شباهت زیادی با نقل شیخ مفید دارد و همچنین تلمذ وی نزد شیخ مفید، به نظر می‌رسد منبع شیخ طوسی برای روایت مورد بحث، **الامالی** شیخ مفید بوده است.

۲-۳) کتب حدیثی اهل سنت

شیخ طوسی از منابع حدیثی اهل سنت همچون **غریب الحدیث** قاسم بن سلام (درگذشته ۲۲۴ق) و **معجم طبرانی** (درگذشته ۳۶۰ق) حدیث اخذ کرده است.

روایت یازدهم: شیخ طوسی ذیل آیه «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا...» (بقره/ ۳۶) می‌نویسد: «فی

الحدیث من أزلت إليه نعمة فليشكرها» بمعنی اُسَدِيت. قال كثير: و انی- و ان صدت- لمثن

و صادق... عليها بما كانت الينا ازلت و يقال: ازلت الى فلان نعمة، فانا ازلها ازلالا.
فالأصل في ذلك الزوال» (طوسی، التبیان، ۱/ ۱۶۱).

روایت مورد بحث در **غریب الحدیث** قاسم بن سلام چنین گزارش شده است:

«قال [ابوعبید] فی حدیثه علیه السلام: من أزلت إلیه نعمة فلیشکرها. قال أبوعبید: قوله أزلت إلیه نعمة یعنی أسدیت إلیه و اصطنعت عنده یقال منه: أزلت إلی فلان نعمة فانا ازلها ازلالا. و قال أبوزید الأنصاری مثل؛ و أنشد أبوعبید لكثیر: [الطویل]... و إنی و إن صدت لَمُشِنٍ و صادق... عليها بما كانت إلینا ازلت» (ابوعبید قاسم بن سلام، **غریب الحدیث**، ۱/ ۱۵-۱۴).

همان طور که از مقایسه دو متن برمی آید به روشنی می توان دریافت که نه تنها حدیث بلکه حتی شعر و مباحث لغوی بعد از حدیث نیز کاملاً با متن ابوعبید سازگار است. تنها تفاوت در قلب و جابجایی شعر و بحث لغوی است که شیخ طوسی، شعر را مقدم کرده و عبارت «و قال أبوزید الأنصاری مثل» را حذف کرده است. در منابع دیگر نیز روایت پیامبر (ص) نقل شده است (بنگرید به: خرائطی، **فضیلة الشکر لله علی نعمته**، ۶۵؛ قاضی قضاعی، **مسند الشهاب**، ۱/ ۲۳۸)؛ اما با توجه به عبارات بعد از حدیث، به احتمال قریب به یقین، منبع شیخ طوسی برای این روایت، **غریب الحدیث** ابوعبید قاسم بن سلام است.

روایت دوازدهم: شیخ طوسی ذیل آیه «تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ...» (احزاب/ ۴۴) ضمن اشاره به اینکه «لقاء الله» به معنای «لقاء ثواب الهی» است نه رؤیت او، می نویسد: «و بمنزلة قول النبی صلی الله علیه و آله من حلف علی یمین کاذبة یقتطع بها مال امرئ مسلم لقی الله و هو علیه غضبان» (طوسی، **التبیان**، ۸/ ۳۴۹).

ترجمه: به منزله قول پیامبر (ص) است که فرمودند: «هرکس قسم دروغ یاد کند تا به وسیله آن مال مسلمانی را بگیرد، خداوند را در حالی که از او خشمناک است، ملاقات می کند.

روایت مورد بحث در **المعجم الاوسط** و **الصغیر طبرانی** چنین نقل شده است:

«... عن جابر بن عبد الله قال قال رسول الله (ص) من حلف علی یمین کاذبة یقتطع بها مال امرئ مسلم لقی الله یوم القيامة و هو علیه غضبان» (طبرانی، **المعجم الاوسط**، ۴/ ۳۸۰؛ طبرانی، **المعجم الصغیر**، ۱/ ۳۷۵). در منابع دیگر، این روایت با الفاظی تقریباً

مشابه یا با نقل به مضمون گزارش شده است (بنگرید به: مقاتل بن سلیمان، *تفسیر مقاتل*

بن سلیمان، ۱۳۹/۶؛ طبری، *جامع البیان*، ۲۲۹/۳).

از این رو شبیه‌ترین منبع به روایت شیخ طوسی، همان *معاجم طبرانی* است. طبرسی روایت را چنین آورده است:

«و فی تفسیر الکلبی عن ابن مسعود قال سمعت رسول الله يقول من حلف علی یمین کاذبة ليقطع بها مال أخیه المسلم لقی الله تعالی و هو علیه غضبان و تلا هذه الآية [آل عمران/ ۷۷]» (طبرسی، *مجمع البیان*، ۷۷۹/۲).

با مقایسه روایات، به نظر می‌رسد احتمالاً منبع شیخ طوسی، *معاجم طبرانی* بوده، با این تفاوت که در متن روایت *التبیان*، «یوم القيامة» ذکر نشده و سند طبرانی کامل‌تر است. طبرسی نیز برای این روایت، منبع دیگری جز *تفسیر التبیان* در اختیار داشته که نقل مشابه اما نه یکسان با *التبیان* را گزارش کرده است.

۴. روایات مشترک بین منابع

منظور از روایات مشترک بین منابع، روایاتی است که در چند منبع نقل شده باشد، به طوری که نتوانیم منبع خاصی را برای منبع آن روایت، برگزینیم. روایات مشترک بین منابع، به سه دسته قابل تقسیم‌اند: مشترک بین منابع شیعی، مشترک بین منابع اهل سنت و مشترک بین منابع شیعی و سنی. مطالعه موردی این روایات نشان می‌دهد معمولاً با دو نوع روایت روبرو هستیم، برخی از این روایات با «الفاظ یکسان» یا همسان در منابع تفسیری و روایی قابل ردیابی هستند و گروه دوم، نمونه‌هایی با مضمون و «محتوای مشابه» در منابع متقدم دارند. با ذکر نمونه‌هایی از روایات بیشتر می‌توان درباره این پدیده سخن گفت.

۴-۱) خرید و فروش آسان

روایت سیزدهم: شیخ طوسی ذیل آیه «خُذِ الْعَفْوَ وَ أْمُرْ بِالْعُرْفِ وَ أَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ» (اعراف/ ۱۹۹)، روایتی از پیامبر (ص) نقل کرده است: «عن النبی صلی الله علیه و آله: رحم الله سهل القضاء سهل الاقتضاء» (طوسی، *التبیان*، ۶۲/۵). ترجمه: از پیامبر (ص): [نقل شده است] خداوند رحم کند بر کسی که در پرداخت و دریافتش، آسان بگیرد.

روایت مورد بحث در منابع شیعی به ترتیب چنین نقل شده است:

- حدیثی زید بن علی عن أبیه عن جده عن علی (ع) قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله ان الله يحب العبد سهل البيع سهل الشراء سهل القضاء سهل الاقتضاء (زید بن علی، *المسند*، ۲۵۴).

- عن رسول الله ص أنه قال إن الله يحب العبد أن يكون سهل البيع و سهل الشراء و سهل القضاء و سهل الاقتضاء (قاضی نعمان، *دعائم الإسلام*، ۱۷/۲).

- قال رسول الله ص إن الله تبارك و تعالی يحب العبد يكون سهل البيع سهل الشراء سهل القضاء سهل الاقتضاء (ابن بابویه، *من لا يحضره الفقيه*، ۱۹۶/۳).

شیخ طوسی خود در **تهذیب الاحکام**، روایت را این گونه گزارش کرده است:

«... عن أبي عبدالله ع قال سمعته يقول قال رسول الله ص بارك الله على سهل البيع سهل الشراء سهل القضاء سهل الاقتضاء» (طوسی، *تهذیب الاحکام*، ۱۸/۷).

برخی منابع اهل سنت نیز این روایت را نقل کرده اند:

حدثنا محمد بن محمد التمار قال ثنا شيبان بن فروخ قال نا ابو الربيع السمان عن هشام بن عروة عن أبیه عن حمران بن أبان عن عثمان بن عفان أن النبي صلى الله عليه وسلم قال رحم الله سهل الشراء سهل القضاء سهل التقاضي (طبرانی، *معجم الاوسط*، ۱۰۷/۶).

بنابراین با توجه به نقل رایج این روایت در منابع متعدد می توان گفت شیخ طوسی روایت مورد بحث را تقطیع و نقل به معنا کرده است. او تنها جمله انتهایی روایت را گزارش کرده و عبارت «ان الله يحب العبد» را به «رحم الله» نقل به معنا کرده است. منابع مذکور همه می توانند منبع شیخ طوسی باشند.

۲-۴) طول قنوت

روایت چهاردهم: شیخ طوسی ذیل آیه «...كُلُّ لَه قَانِتُون» (بقره/ ۱۱۶) می نویسد: «القنوت طول القيام و روی عن جابر بن عبدالله قال: سئل النبي (ص) أي الصلاة أفضل فقال طول القنوت» (طوسی، *التبيان*، ۴۲۷/۱).

ترجمه: قنوت، طول قیام است، و روایت شده از جابر بن عبدالله که گفت: از پیامبر (ص) سوال شد کدام نماز بهتر است؟ پس فرمودند: «طول القنوت (طول قیام در نماز).

روایت مورد بحث در برخی منابع شیعی به نقل از ابوذر در قالب حدیثی طولانی گزارش شده است (طوسی، *الامالی*، ۵۴۰). منابع اهل سنت نیز به این صورت آن را گزارش کردند:

- «... عن جابر قال سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم أى الصلاة أفضل قال طول القنوت» (صنعانی، *المصنف*، ۷۲/۳؛ ابن ابی شیبیه، *المصنف*، ۳۵۹/۲؛ احمد بن حنبل، *مسند الإمام أحمد بن حنبل*، ۲۲/۲۲؛ مسلم، *الصحيح*، ۱۷۵/۲؛ ابن ماجه، *سنن ابن ماجه*، ۴۵۶).

- «حدیث جابر أن النبی صلی الله علیه و سلم سئل: أى الصلاة أفضل؟ فقال: طول القنوت» (ثعلبی، *الکشف و البیان*، ۱۹۹/۲).

از آن جاکه منابع حدیثی متعددی روایت مورد بحث را گزارش کردند، به نظر می‌رسد این روایت، مشهور و رایج بین جوامع حدیثی اهل سنت بوده است؛ از این رو نمی‌توان به درستی یکی از منابع را به عنوان منبع روایت شیخ طوسی انتخاب کرد.

نتیجه

تفسیر *التبیان* از کامل‌ترین و معتبرترین تفاسیر قرآنی شیعی محسوب می‌شود که توسط شیخ الطائفه، ابوجعفر طوسی در قرن پنجم هجری، قرن طلایی نگارش تفاسیر مهم جهان اسلام، تألیف شده است. از آن جاکه متقدمان رسم نداشتند، از منابع و کتاب‌هایی که استفاده می‌کنند، به صراحت نام ببرند، تشخیص این منابع همواره با احتمال و قرینه امکان‌پذیر است و یافتن یک یا چند روایت مشترک بین تفسیر شیخ طوسی و برخی منابع، دلیل قطعی برای منبع بودن آن نیست. زیرا با توجه به نرسیدن برخی منابع کهن به دست ما، احتمال دارد برخی منابع واسطه‌ای در تفاسیر شیعه و سنی از دست رفته باشند و شیخ از آن‌ها استفاده کرده است.

جدول آمار اسامی مؤلفان منابع روایات تفسیر *التبیان*: آمار مذکور نشان‌دهنده بهره‌گیری شیخ طوسی از آراء مفسران و مؤلفان منابع روایات تفسیر *التبیان* است که به ترتیب بیش‌ترین توجه به دیدگاه‌های زجاج بوده و پس از وی، ابوعلی جبایی و فراء در اولویت هستند.

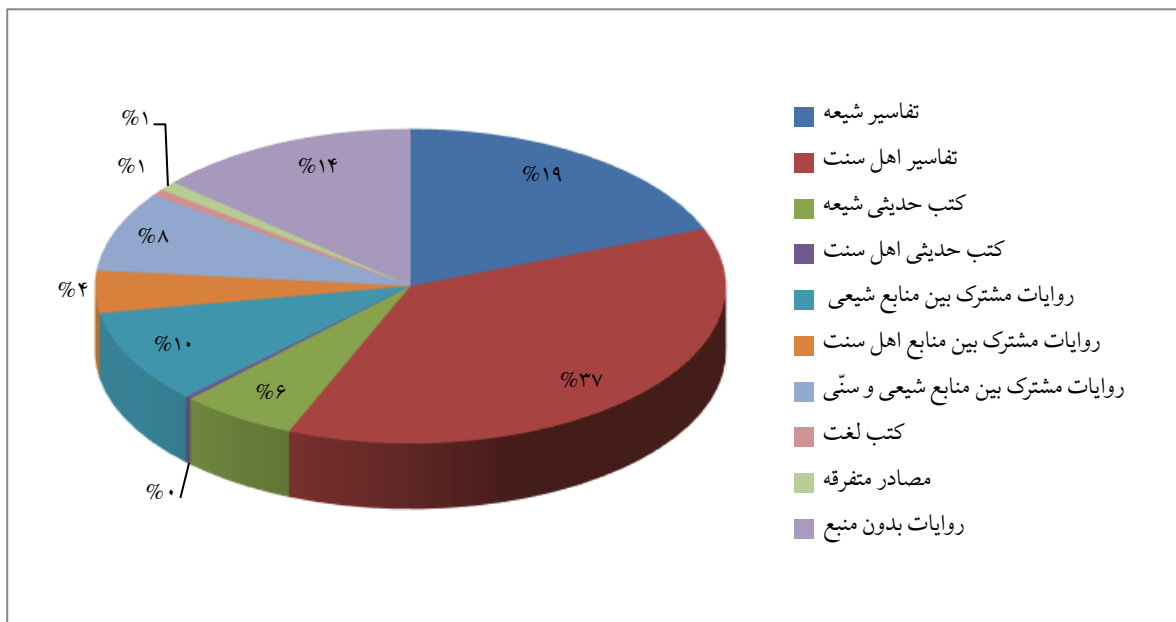
تعداد	اسامی مؤلفان منابع روایات تفسیر التبیان
۱۳ بار	ابوالجارود
۱ بار	علی ابن ابراهیم
۱ بار	علی بن ابراهیم
۳۷ بار ۵۷ بار	الحسین بن علی المغربی المغربی
۱ بار ۱ بار ۳ بار	علی بن الحسین المرتضی الموسوی المرتضی (ره) علی بن الحسین الموسوی علی بن الحسین الموسوی
۶۸۰ بار	الفراء
۹۰۰ بار	الزجاج
۲۹ بار	ابن خالویه
۹۳ بار	ابوعلی الفارسی
۱۶۰ بار	الطبری
۳ بار	ابوبکر الرازی
۷۵۰ بار ۸۲ بار	جیبائی ابوعلی الجیبائی
۳۹۰ بار ۲ بار	البلخی ابوالقاسم البلخی
۳۰ بار ۹ بار	ابومسلم ابومسلم محمد بن بحر
۳۳۰ بار	الرمانی
۱۵ بار	الواقدی
۱۱۳ بار	ابن اسحاق
۹ بار	ابوعبید
۷۸ بار ۳۰ بار ۹ بار ۵ بار	صاحب العین قال الخلیل قول الخلیل عند الخلیل
۲۸ بار	ابن درید

جدول انواع تعابیر و آمار آن‌ها در تفسیر التبیان: شیخ طوسی در گزارش روایات ائمه معصومین (ع) در تفسیر التبیان از تعابیر مذکور در جدول استفاده کرده است. پس از مقایسه سند و متن روایات التبیان و منابع یافت شده هر روایت، و دیدن نقل به معناهای متعدد، درباره روش گزارش شیخ طوسی می‌توان گفت وی از «حافظه» و نه متن مکتوب پیش رو کمک گرفته که گاهی خطا رفته است؛ زیرا برخی از استناداتی که شیخ طوسی نسبت به احادیث طبری برای روایات اهل بیت (ع) (با تعبیر ابوجعفر و ابوعبدالله) اعلام کرده است، به رغم جستجوهای شبانه‌روزی و کامل، در هیچ منبع حدیثی یافت نشد. گرچه نمی‌توان احتمال از دست رفتن برخی منابع را از نظر دور داشت؛ اما احتمالاً شیخ طوسی از حافظه کمک گرفته و مفهوم یا عبارت مشابهی که از احادیث ائمه (ع) در ذهن داشته به این احادیث مرتبط دانسته است. این احتمال را هم می‌توان مطرح کرد که مستسنخان یا شاگردان شیخ طوسی، این عبارات را به آن افزوده‌اند؛ هرچند قرینه‌ی روشنی برای این فرضیه نداریم.

لفظ مشترک	انواع تعابیر و آمار آن‌ها در تفسیر التبیان
هو المروى عن علی	هو المروى عن علی ۵ بار هو المروى عن علی (ع) و عن ابی عبدالله ۱ بار

هو المروى عن على (ع) و عن على بن الحسين ١ بار	
هو المروى عن ابى جعفر ٢٧ بار هو المروى عن ابى جعفر محمد بن على ١ بار هو المروى عن ابى جعفر و ابى عبدالله ٣١ بار هو المروى عن ابى جعفر (ع) و ابى عبدالله ٣ بار هو المروى عن أبى جعفر (عليه السلام) و ابن عبدالله ١ بار	هو المروى عن ابى جعفر
هو المروى عن ابى عبدالله ١٥ بار هو المروى عن ابى عبدالله و ابى جعفر ١ بار	هو المروى عن ابى عبدالله
فى اخبارنا ٣٧ بار المروى فى تفسيرنا و اخبارنا ١ بار الظاهر فى رواياتنا ٤ بار	اخبارنا، رواياتنا
المروى عن اصحابنا ١ بار رواه اصحابنا ١٦ بار رواية اصحابنا ١ بار روى اصحابنا ٢٠ بار الظاهر فى روايات اصحابنا ٣ بار	اصحابنا
فى تفسير اهل البيت ٦ بار روى ذلك عن اهل البيت ١ بار قراءة اهل البيت ١٢ بار قال اهل البيت ١ بار ذكره مجاهد و اهل البيت ١ بار روى عن اهل البيت ٢ بار المروى عن ائمتنا ٢ بار	اهل البيت، ائمتنا
فى الحديث ٤٠ بار منه الحديث ٢ بار الحديث المروى ١ بار روى فى ذلك خبرا ١ بار الخبر المروى ٣ بار	الحديث، الخبر

نمودار ذیل حاکی از آن است که شیخ طوسی از منابع تفسیری اهل سنت بیشتر از دیگر منابع حدیث اخذ نموده است و منابع تفسیری شیعه در مرتبه دوم قرار دارد.

منابع یابی و بررسی‌ها نشان داد که مهم‌ترین و پرکاربردترین منابع روایات التبیان، تفسیر جامع البیان طبری و المصابیح وزیرمغربی است. بازیابی منابع روایات تفسیر التبیان، افزون بر ارزیابی میزان اعتبار تفسیر، به کشف و بازسازی بخش‌هایی از تفاسیر مفقود همچون تفسیر ابوالجارود، تفسیر المصابیح وزیر مغربی و تفاسیر کلامی معتزله کمک شایانی می‌کند.

در مورد روش نقل و گزارش حدیث توسط شیخ طوسی، می‌توان اعلام کرد که در عموم موارد، احادیث را «خلاصه»، «نقل به معنا» و گاه «تقطیع» می‌کند. از دیگر پدیده‌ها و عوارض روش گزارش شیخ طوسی، «قلب» و «ادراج» در احادیث است که اگر متن اصلی روایت در دست نباشد، تشخیص این دستکاری‌ها دشوار است. شیخ طوسی معمولاً سندها را حذف می‌کند و به ندرت راوی قبل از معصوم را ذکر می‌کند که گاهی با تحریف و تصحیف نام راوی ذکر شده است؛ مانند تصحیف نقطه‌ای که در «حارث بن حوط» به «حارث بن حوط» یا تبدیل قائل حدیث از علی (ع) به النبی (ص) رخ داده است.

منابع

- ۱- قرآن کریم، اصل عربی؛ نیز، ترجمه فارسی محمد مهدی فولادوند، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- ۲- ابن ابی شیبه، عبدالله، **المصنف**، به کوشش سعید لحام، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۰۹ ق.
- ۳- ابن بابویه، محمد بن علی، **من لا یحضره الفقیه**، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.

- ۴- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، **تهذیب التهذیب**، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۴ق.
- ۵- ابن خالویه، حسین بن احمد، **اعراب القراءات السبع وعللها**، قاهره، مكتبة الخانجي، ۱۴۱۳ق.
- ۶- ابن سعد، محمد بن سعد، **الطبقات**، به كوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰ق.
- ۷- ابن ماجه، محمد بن یزید، **سنن ابن ماجه**، به كوشش محمد فؤاد عبدالباقي، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزيع.
- ۸- ابوطالب هارونی، یحیی بن حسین، **تیسیر المطالب فی أمالی أبي طالب**، به كوشش عبدالله بن حمود عزّی، مؤسسة الإمام زید بن علی (ع) الثقافیة.
- ۹- ابوعبید، قاسم بن سلام، **غریب الحدیث**، به كوشش محمد عبدالمعید خان، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۳۹۶ش.
- ۱۰- احمد بن حنبل، **مسند الإمام أحمد بن حنبل**، به كوشش شعيب ارتنوط و دیگران، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۰ق.
- ۱۱- برقی، احمد بن خالد، **الرجال**، انتشارت دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ش.
- ۱۲- بلاذری، احمد بن یحیی، **أنساب الأشراف**، به كوشش محمد باقر محمودی، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۹۷۴ق.
- ۱۳- ثعلبی، احمد بن محمد، **الكشف و البیان**، به كوشش ابومحمد بن عاشور، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
- ۱۴- جاحظ، عمرو بن بحر، **البیان و التبیین**، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۴۲۳ق.
- ۱۵- جصاص، احمد بن علی، **احكام القرآن**، به كوشش عبدالسلام محمد علی شاهین، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
- ۱۶- خرائطی، محمد بن جعفر، **فضیلة الشکر لله علی نعمته**، به كوشش محمد مطیع حافظ و عبدالکریم یافی، دمشق، دارالفکر، ۱۴۰۲ق.
- ۱۷- رهبری، حسن، «روایت در تفسیر تبیان»، **پژوهش های قرآنی**، دوره ۱۴، شماره ۵۶، اسفند ۱۳۸۷ش.
- ۱۸- زجاج، ابراهیم بن سری، **معانی القرآن و اعرابه**، به كوشش عبدالجلیل عبده شلبی، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۸ق.
- ۱۹- زمخشری، محمود بن عمر، **الكشاف**، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ق.
- ۲۰- زهرانی، عبدالکریم بن صالح، **المصباح فی تفسیر القرآن العظیم للحسین بن علی المعروف بالوزیر المغربي من اول سورة الفاتحة الى آخر سورة الاسراء**، پایان نامه دکتري، دانشگاه ام القرى، ۱۴۲۱ق.

- ۲۱- زید بن علی، *المسند*، بیروت، منشورات دار مكتبة الحياة.
- ۲۲- سمعانی، منصور بن محمد، *تفسیر القرآن*، به كوشش یاسر بن إبراهيم و غنیم بن عباس بن غنیم، ریاض، دارالوطن، ۱۴۱۸ق.
- ۲۳- شریف مرتضی، علی بن حسین، *الامالی*، به كوشش محمد بدرالدین نعسانی حلبی، قم، كتابخانه مرعشی، ۱۳۲۵ق.
- ۲۴- شریف مرتضی، علی بن حسین، *الشافی فی الامامة*، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۴۱۰ق.
- ۲۵- شریف مرتضی، علی بن حسین، *تنزیه الأنبياء*، قم، شریف رضی.
- ۲۶- صنعانی، عبدالرزاق بن همام، *المصنف*، به كوشش حبيب الرحمان اعظمی، بیروت، المجلس العلمی، ۱۴۰۳ق.
- ۲۷- طبرانی، سلیمان بن احمد، *المعجم الأوسط*، به كوشش طارق بن عوض الله بن محمد و عبدالمحسن بن إبراهيم حسینی، قاهره، دارالحرمین، ۱۴۱۵ق.
- ۲۸- طبرانی، سلیمان بن احمد، *المعجم الصغير*، به كوشش محمد شكور آمریر، بیروت، المكتب الإسلامی، ۱۴۰۵ق.
- ۲۹- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البيان*، به كوشش فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- ۳۰- طبری، محمد بن جریر، *جامع البيان*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
- ۳۱- طوسی، محمد بن حسن، *الأمالی*، قم، انتشارات دارالثقافه، ۱۴۱۴ق.
- ۳۲- طوسی، محمد بن حسن، *التبيان*، به كوشش احمد حبيب قصیر عاملی، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ۳۳- طوسی، محمد بن حسن، *الرجال*، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۵ق.
- ۳۴- طوسی، محمد بن حسن، *تهذيب الاحكام*، تهران، اسلامیه، ۱۳۶۵ش.
- ۳۵- فراء، یحیی بن زیاد، *معانی القرآن*، به كوشش محمد علی نجار و احمد یوسف نجاتی، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۰ق.
- ۳۶- فرجامی، اعظم، امامی، روناک و نریمان، زهره، «مصدریابی تطبیقی روایات *التبيان* طوسی در تفاسیر *المصابیح* وزیر مغربی و *جامع البيان* طبری»، *كتاب قيم*، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۴۰۰ش.
- ۳۷- قاضی قضاعی، محمد بن سلامة، *مسند الشهاب*، به كوشش حمدی بن عبدالمجید سلفی، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۷ق.
- ۳۸- قاضی نعمان، نعمان بن محمد، *دعائم الإسلام*، قاهره، دارالمعارف، ۱۳۸۵ش.

- ۳۹- قاضی عبدالجبار، عبدالجبار بن أحمد، *تشیب دلائل النبوة*، قاهره، دارالمصطفی.
- ۴۰- قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر القمی*، به کوشش طیب موسوی جزایری، قم، دارالکتاب، ۱۳۶۳ ش.
- ۴۱- کریمی نیا، مرتضی، «شیخ طوسی و منابع تفسیری وی در التبیان»، *مطالعات اسلامی*، شماره ۷۴، زمستان ۱۳۸۵ ش.
- ۴۲- کریمی نیا، مرتضی، «مأكله سالانه یهود: بررسی روایتی تفسیری در منابع کهن شیعه و سنی»، *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، سال ۴۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش.
- ۴۳- کریمی نیا، مرتضی، *وزیر مغربی و روش شناسی المصباح فی تفسیر القرآن*، پایان‌نامه دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، ۱۳۹۴ ش.
- ۴۴- کشی، محمد بن عمر، *معرفة الرجال*، اختیار شیخ طوسی، مشهد، دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ق.
- ۴۵- مسلم بن حجاج، *الصحیح*، بیروت، دارالفکر.
- ۴۶- مفید، محمد بن نعمان، *الأمالی*، قم، انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
- ۴۷- مقاتل بن سلیمان، *التفسیر*، به کوشش عبدالله محمود شحاته، بیروت، دارإحياء التراث العربی، ۱۴۲۳ ق.
- ۴۸- نجاشی، احمد بن علی، *الرجال*، به کوشش موسی شبیری زنجانی، قم، ۱۴۰۷ ق.
- ۴۹- *نهج البلاغه*، گردآوری شریف رضی، بیروت، ۱۳۸۷ ش.